

Hoofstuk 4

Historiese Perspektief op Kerkgeboue

Die Historiese Spanning tussen *Teorie* en *Praxis*

Die Historiese Praxis

4.1. Inleiding

Hierdie hoofstuk is 'n sketsmatige en oorsigtelike beskouing van die op- en inrigting van kerkgeboue soos dit in die geskiedenis voorgekom het – vanaf die tyd van Konstantyn tot op hede – die historiese *praxis*. Geskiedenis veronderstel dat daar met die verlede as werklikheid bemoëienis sal wees, wat berus op 'n noukeurige versameling, bestudering, evaluering en benutting van beskikbare bronne. Die uitgangspunt is, dat die verlede iets te sê het en daarom moet daar ook so eerlik as moontlik gepoog word, om die verlede se stem te beluister en tot sprake te bring (vgl. Pont 1998:197-202). Wanneer die geskiedenis derhalwe in oënskou geneem word, word dit duidelik, dat daar deur die eeue twee basiese uitgangspunte oor kerkgeboue gevind word, naamlik: *domus ecclesiae* en *domus dei*. (vgl. Turner 1979:157).

4.2. *Domus Ecclesiae* en *Domus Dei*

Vanuit die mens se inherente gewaarwording of sin na godsdiens – *religionis semen*, met God as openbarings- en geopenbaarde wese – *deus revelatus* (vgl. Deist 1984:44;141), het die mens deur die eeue heen, 'n stempel van sy tyd op geboue, plekke en tempels nagelaat. Die siening van die mens se verhouding met sy God en sy medemens, in 'n spesifieke tydperk, hou verband met sy ontwerpbeplanning van 'n kerkgebou of aanbiddingsplek. Aanbiddingsplekke word beplan, beskou en verander, as uitvloeisel van 'n verandering in teologiese- en godsdienstige denke en interpretasies (vgl. Clowney 1983:7-9). Hierdie sienings oor kerkgeboue word deur die eeue in twee basiese gesigspunte gevind, naamlik: *domus ecclesiae* en *domus dei*. Die laasgenoemde twee terme het in die eerste drie eeue na Christus ontstaan. Die

eerste Christene het in huise vergader en hierdie huise word genoem *ecclesia domestica* – letterlik gemeentehuis. Later verander die naam na *domus ecclesiae* – huis van die gemeente – waar die klem op die gemeenskap of volk van God geplaas word (Turner 1979:158). Barnard (1981:174) onderskryf dit en haal uit Jungmann se *The Early Liturgy* aan: “Therefore the oldest name for the Christian house of God is ‘house of the ecclesia’ – *oikos tes ekklesias* – and it is from this phrase that the later simpler name is derived: *ecclesia* – gathering, congregation”

Domus dei het uit *domus ecclesiae* gegroei. Hierdie huise was aanvanklik eenvoudige geboue waarin vergader was. Gedurende die laaste helfte van die derde en inleidend tot die vierde eeu na Christus, met Konstantyn se bekering in 312 (Ehrman 2004:9) en die opkoms van die Christelike geloof as staatsgesanksioneer, word groter en meer uitspattige geboue opgerig, soos beïnvloed deur die omringende heidense tempels en publieke boustyle. Die tempelgedagte herleef weer, maar uit weersin teenoor die omringende tempels, word dit *domus dei* – huis van God genoem. Die gebou word as God se huis gesien, waar ’n ontmoeting met God plaasvind. Die kerkgebou het verander van ’n “toevallig woonhuisvertrek tot eigen complex met cultusruimte, dienstvertrekken en verder nog hoogstens woonruimte voor haar bedienaren” (Peeters 1969:19). Dit is geen verrassing, dat die woord *ecclesia*, wat tot en met die derde eeu die Christen gemeenskap aangedui het, nou op die kerkgeboue toegepas word nie (vgl. Dix 1945:307).

’n Siening rondom *domus dei*, het ook vanuit ’n Katolieke tradisie ontstaan; dat hierdie kerkhuise later as ’n setel van die biskopdom gebruik was, soos in Antiochië, Carthago, Rome en Cirta daarna verwys word, as die plek waar die heer, bedoelende die biskop, gewoon het en was genoem *dominicum* – letterlik die huis van die heer. Hieruit het *domus dei* ontstaan – die huis van die Here (vgl. Knight.ww; sien ook Turner 1979:160). Die geskiedenis het vervolgens alle kerkgeboue vanuit hierdie twee terme geëvalueer:

- *Domus ecclesiae* – met die klem op die vergadering, liggaam, nuwe tempel of gemeenskap met en van God.
- *Domus dei* – met die klem op die kerkgebou, as ’n huis van God en die inrigting daarvan.

Turner (1979:157) maak 'n interessante waarneming aangaande die twee terme. Hy vind dat by die bestudering van die kerkgebou in die Bybel, die outentieke Christelike begrip, die *domus ecclesiae*, minimaal gebruik word, in die geskiedenis van die beplanning en oprigting van kerkgeboue. Die *domus dei* konsep het by verre die belangrikste invloed op die beplanning en oprigting van kerkgeboue in die Christelike geskiedenis gehad.

4.3. Historiese oorsig: Kerkgeboue

4.3.1 Die Konstantyn Era

Die aanbreek van die Konstantyn-era dui 'n groot sprong in die ontwikkeling van die beeld van kerkgeboue aan: vanaf 'n woonhuis – as 'n plek van byeenkoms van die gemeente van Christus – tot 'n tempel, 'n huis van God. Wanneer Konstantyn die Christelike godsdienst aanneem en die Edik van Milan godsdienstvryheid in 313 aankondig (Ehrman 2004:11), tree daar 'n nuwe fase in die kerk se geskiedenis na vore. Afgesien dat die vervolging aan die verlede behoort, word die Christelike godsdienst mettertyd tot staatsgodsdienst verhef, met ingrypende gevolge. “De staatsbescherming veranderde bijna alles in de kerk. Eenvoudige huisgemeenten maakten plaats voor grote gemeenschappen, geleid door beroepskrachten. De inbreng van de gewone mensen, de ‘leken’, nam verder af en de ceremoniële handelingen kwamen op de voorgrond. Bisschoppen en andere kerkelijke functionarissen begonnen met het dragen van onderscheidingstekenen op hun kleding in navolging van de gewoontes aan het keizerlijke hof. Deze veranderingen in het sociale profiel van de kerk hadden ook invloed op de kerkbouw” (Clowney 1983:32).

Konstantyn spits hom toe op die bou van talle indrukwekkende kerkgeboue, net soos sy keiserlike voorgangers, wat tempels vir hul afgode opgerig het. Vanuit sy tempeltradisie dra hy hierdie siening van heilige geboue op die Christelike geboue oor. “He could not escape from the idea of a holy place and this example affected the Church at large” (Davies 1968:15). Die staat help met die heropbou en herstel van

kerkgeboue, wat in voorafgaande vervolgings afgebreek en vernietig is. Die boustyl soos in staatsgeboue gehandhaaf, word in die kerkgeboue weerspieël. Hierdie kerkgeboue was glansryk: marmerpilare, gekerfde handrelings, beskilderde en vergulde plafonne en mosaïek inlegwerk. ‘n Nuwe argitektuur van ‘n hoër orde is gebruik; publiek in karakter, luisterryk in materiaal en ruim in uitleg. Na deeglike navorsing van verskeie geboue uit dié tydperk, maak White (1964:56) die waarneming, dat kerkgeboue die Basilika boustyl – die koning se saal – weerspieël. Dit is reghoekig in vorm en intern langs sy lengte-as ingerig. Hierdie boustyl word in publieke geboue gebruik en in kerkgeboue nageboots. Alhoewel die kerk bepaalde pragmatiese veranderings aangebring het, was die Basilika styl vir eeue dominant in die beplanning en oprigting van kerkgeboue. Davies (1952:26-30) sluit hierby aan en beklemtoon die invloed van die *curia oblongata*, waar die senaat van die Romeinse Ryk vergader het, op die boustyl van die tyd. Hierdie boustyl word van die Griekse tempels, met hulle smal fasades nageboots en kom uiteindelik tot uiting in die Basilika boustyl (sien ook MacDonald 1968:12; Swift 1970:29; Giles 1999:36).

Twee motiewe word uit hierdie luisterryke kerkgeboue se oprigtingsaksie weerspieël:

- a. Eerstens, soos in die tradisie van die antieke tyd, is hierdie kerkgeboue verteenwoordigend van die keiserlike mag en waarborg dit die welvaart van die staat.
- b. Tweedens, was daar by Konstantyn ook ‘n piëteit teenoor die kerk en word aanvaar, dat hy uitdrukking aan sy geloof in God wou gee (vgl. Turner 1979:161-162).

Die nabootsing van die Basilika styl – wat sy wortels in omringende heidense tempels gevind het – het tot gevolg gehad, dat daar weer terugbeweeg is na die tempel van Salomo, wat op sy beurt deur omringende Kanaänitiese tempels beïnvloed was. Alhoewel in ‘n mate onder die invloed van die huiskerk – *domus ecclesiae* – is daar in hierdie tydperk radikaal terugbeweeg na die *domus dei*. Ofskoon dit ‘n uitdrukking van keiserlike mag was, was dit ook in kompetisie met heidense gode en tempels opgerig. Vir Davies (1968:12) is dit verrassend dat die tempelplan, in die vierde tot sesde eeu na Christus, weer argitektonies so sterk op die voorgrond tree, nadat dit onomwonde in die eerste eeu deur die Christelike kerk verwerp was. Daar word wel

iets van 'n vergrote huiskerk in hierdie kerkgeboue gevind – met die aanbiddingsruimte in die middel, omring deur bykomstige kamers om addisionele kerklike aktiwiteite te akkommodeer – dus die gedagte was *domus ecclesiae*, maar die dop was *domus dei*. Die unieke geleentheid, wat die Christendom gehad het, om radikaal met die tempeltradisie te breek en 'n gans ander, eksklusiewe vorm daar te stel, gaan dus verlore. Die omgee, uitreik en versorging, wat gemeentebou in sy wortel weerspieël, kenmerkend van die kerk in die eerste drie eeue, word opgeslurp deur die oprigting van uitspattige kerkgeboue. Hiermee breek die tydperk van die *domus dei* weer eens aan. “The Christian Church over the first millennium move from ‘house’ to ‘palace’, from poverty to privilege, echoing precisely the Jewish movement from tent to temple between Abraham and Solomon” (Giles 1999:43).

4.3.2 Die Kultus van Heilige Kerkgeboue

'n Kultus word beskryf as 'n sisteem van gebruike, wat uitloop op die verering van 'n persoon of 'n ding (vgl. Sykes 1982:231). Dit is alreeds in hierdie studie bespreek, hoe die rituele en gebruike rondom die Ou Testamentiese tempel uitgeloop het op die vergeesteliking van die gebou. Met die aanbreek van die Nuwe Testamentiese era: die offer van Christus aan die kruis; die meegaande skeur van die voorhangsel (Matt. 27:51); die sinagoges en die huiskerke raak hierdie denkrigting wankelend, die geboue, wat gebruik was vir aanbidding, word onheililig. Die kultus van die heiliging van kerkgeboue sou egter nie wankelend bly nie en het alreeds in die derde eeu na Christus opnuut begin opvlam.

4.3.2.1 Grafte

Die kultus wat op die latere heiliging van kerkgeboue uitloop, begin rondom die grafte van martelare en heiliges. Die groot getalle besoekers aan die grafte en die behoefte van baie gelowiges om langs of naby 'n martelaar of heilige begrawe te word, veroorsaak dat die een of ander graftombe of geboude struktuur daaruit ontwikkel. Mettertyd ontstaan al hoe meer vaste feeste en gedenkdae, ter ere van die martelare en word daar 'n gedagtenismaaltyd ter ere van die martelare by die grafte genuttig. Daar was nie 'n altaar by die graf nie, maar 'n tafel waarop die maaltyd geëet

was. Alhoewel dit nie aanbiddingsplekke was nie, word hierdie *mausoleums* of graftombes heilige plekke, omdat die gedenkmaaltyd mettertied met die eucharistie verbind word en geglo is, dat hierdie plekke gelowiges nader aan die Goddelike bring. Die sarkofaag – lykklip se klipblad – word selfs later by die viering van die gedenkmaaltyd gebruik, om die hele gebeurtenis nog meer heilig te maak (vgl. Turner 1979:165-169). Vanweë groter rykdom wat Christene meteens beskore was in die Konstantyn era, verrys mooier en groter geboue. Die oprigting van hierdie graf- of gedenkgeboue, was naas huiskerke die eerste argitektoniese aktiwiteit van die vroeë kerk (Peeters 1969:160-161). Krautheimer (1965:31) sluit hierby aan, as hy sê: “The great increase in numbers, the still growing cult of the martyrs and the popular desire to be buried near a martyr’s grave or shrine made existing provisions inadequate. In consequence there developed a new building, the covered cemetery”.

4.3.2.2 Relikwieë

Die relikwieë van martelare en heiliges het ’n baie groot invloed op die heiliging van kerkgeboue gehad. In die eerste twee eeue was daar geen belangstelling in relikwieë nie, maar teen die vierde eeu word dit as heilige voorwerpe gesien en vereer. Die geloof het snel ontstaan, dat dit ook wonderwerkende kragte besit (Lees-Milne 1967:113-114). Hierdie ontwikkeling veroorsaak, dat kerkgeboue in die vyfde eeu, spesifiek oor die grafte van martelare beplan en gebou word en bring verder mee, dat die klip as tafel vir die eucharistie gebruik word. Die gebruik bestaan reeds vanaf die vyfde eeu, dat oorblyfsels van ’n martelaar of heilige verkry word en in die altaar of in ’n skyngraf onder die altaar geplaas word, indien ’n kerkgebou nie oor ’n graf opgerig kon word nie. Hiermee word geglo dat God permanent in die kerkgebou gewoon het (Harnack 1961:314). ’n Verdere uitvloeisel was dat ’n klein opening aan die kant van die altaar gemaak is, waardeur ’n mens sy arm kon steek om artikels soos sakdoeke in aanraking met die graf te bring. Sulke artikels is *brandea* genoem en as relikwieë uitgevoer (Davies 1976:271).

Vanaf die sewende eeu het die sogenaamde lerië-translasies plaasgevind – relikwieë is uit katakombes na stadskerke gebring en so verhoog die aansien van die betrokke kerkgebou, langs ’n kunsmatige weg, tot ’n *martyrium* of ’n gedagteniskerk (Peeters

1969:319). Die kultus rondom die relikwieë van martelare word verdedig op grond daarvan dat hul gesê het, dat hul liggame woonplekke van die Heilige Gees was en daarom vereer behoort te word (Davies 1976:271). “Moreover, the true temple, the real altar are these relics. The building is merely an imitation. Hence it was fitting that these bones should be incorporated in the building, that they should perfect the building” (Congar 1962:203).

4.3.2.3 Reiniging

Hierdie kultus word verder gekenmerk, deurdat by omskakeling van tempels van vorige heidense afgode, na kerkgeboue, die geboue van bese geeste en duiwels gereinig en gesuiwer word, met rites wat gewissel het, van eksorsisme en salwing tot wassing. Derhalwe is ’n gebou na sodanige rites, as heilig verklaar (sien Bouyer 1963:187). Reeds vanaf die vierde eeu, word kerke ook as openbaringsplekke beskou en begin mense in kerkgeboue slaap, met die verwagting om spesiale openbarings, as visie op hulle lewenspad, deur drome te ontvang en ook met die hoop op genesing (sien Turner 1979:172-173). Die gebruik word *inkubasie* genoem en is van heidense kultusse oorgeneem. Davies (1968:18) sê hierop: “Pagan cults only fell into disuse when churches replaced their temples as centres of healing believed to be accomplished by Christ through his saints.”

Tempels was vir baie eeue lank as onindringbare toevlugsoorde beskou. Dit was as heiligskennis beskou, om enige iemand met dwang uit die heilige gebou te verwyder, aangesien hy iets van die heiligheid van die plek in hom opgeneem het. Om kerkgeboue, wat ook as tempels beskou word, as toevlugsoorde te sien, was slegs ’n normale ontwikkeling. Op 23 Maart 431 word ’n wet uitgevaardig, waarin die ontheiliging van kerkgeboue deur toevlugsoekers verbied word – daarin word spesifiek na die geboue verwys as *die tempels van die Allerhoogste God* (sien Davies 1968:20).

4.3.2.4 Eucharistie

Teen die einde van die vierde eeu tree die naam eucharistie op die agtergrond en word *missa* – misoffer, as aanduiding gebruik. Dit beteken dat ’n eenvoudige maaltyd in ’n offer van Christus se liggaam en bloed verander – transsubstansiasie (Fisher 1904:225; Walker 1968:85). Dit verleen heilige status, aan die tafel waarop die misoffer bedien word, omdat Christus daar geopenbaar was, in die tekens van sy werklike liggaam en bloed – *presence par excellence*. Hierdie tafel is mettertyd verander, om van steen of klip te wees en die konsilie van Epaon in 517, het houttafels verbied, aangesien hierdie nou as ’n offeraltaar gesien is (Davies 1976:271). Alhoewel die vroeë Christelike kerk die priesterskap nog nie in direkte verband met die misoffer gesien het nie, word so vroeg as die *Didache* – ’n tweede eeu se kerkhandleiding – die ampsdraers wat die eucharistie mag bedien het, hoëpriesters genoem (Hanson 1979:101). Dit was dan ook ’n logiese noodwendigheid, dat die heiligheid van die altaar weer eens bygedra het dat die gebou, waarin dit gehuisves is, geheilig is. Dit het daarvan ’n nuwe tempel gemaak (Peeters 1969:327).

4.3.2.5 Mistieke Atmosfeer

Die soeke na ’n mistieke atmosfeer, veral deur ligspeling en skynbare onbegrensdeheid van ruimtes, het ’n verdere invloed op die beeld van die kerkgeboue gehad, wat ook ’n aspek van die tempelgedagte was. Koorts (1974:20) skryf oor die geboue van hierdie tydperk en sê: “Die soeke en strewe na die Onsigbare word in hierdie geboue gereflekteer in die ondertoon van misterie wat daarin te vinde is. Die misterie-eienskap word verwesenlik in die eerste plek deur die skynbare onbegrensdeheid van die binneruim”. Turner (1979:173) het dit ook raakgesien en sê: “The size and the splendour of many of the new churches enabled them to create a feeling of the numinous through physical media, although this was quite foreign to the worship of the early house-churches and radically opposed to the New Testament transformation of sacred space; at the same time it was completely appropriate to the temple type, and made the church a worthy *domus dei*.”

4.3.2.6 Grade van Heiligheid

Daar was binne die kerkgebou ook grade van heiligheid, soos by die heiligdom in Israel en die heidense tempels. Dus het die inrigting van die kerkgebou as tempel nie net by die ruimtelike opgehou nie. Die heiligste voorwerp in die kerkgebou was die altaar en die ruimte om die altaar is van algemene gebruik weerhou en slegs die geestelikes – mense wat vanweë hulle konsekrasie heiliger as die gewone Christene geag is – kon die rituele handeling daar uitvoer. Die altaar is in die voorste deel van die kerkgebou – die *apsis* – geplaas. ’n Spesiale plek, wat nog heiliger as die res van die gebou was, was kenmerkend van beide die Joodse en heidense tempels en oral waar kerklike argitektuur gebruik is. Die karakteristieke tempelgedagte van grade van heiligheid in die toegang tot die Godheid, word so in die Christendom ingedra. Hierdie verdeling van die kerkgebou van die voorhof na die skip en dan na die altaaruimte, het ook die trappe van heiligheid van leke na die priesters aangedui. Ander kenmerke het ook die differensiasie in grade van heiligheid onderstreep, soos byvoorbeeld, die verhoging van elke area bokant die ander en die afskorting van sekere areas (vgl. Turner 1979:173-174, 185). Van Selms (1954:15) se siening is interessant, wanneer hy na die inrigting van die hedendaagse kerkgeboue kyk en voorstelle daaromtrent maak. Hy sê dat die volgende in elke kerkgebou hoort: ’n voorhof – *atrium*; ’n Heilige – dit is die skip of middelste en ook die grootste gedeelte van die kerkgebou; ’n Allerheiligste – *apsis*. In Konstantyn se tyd, word die uiterlike en binneruim-inkleding van kerkgeboue, weerspieël deur die van die tempels van hul tyd.

4.3.2.7 Samevatting

Uit die voorafgaande sketsmatige opgawe is daar duidelik terugbeweeg na die heiliging en verheffing van kerkgeboue as ’n Goddelike kontakmedium, vanaf Konstantyn se tyd, tot voor die aanbreek van die Middeleeue. Die grondslag vir die vestiging van ’n geestelike tempel – *domus ecclesiae* wat deur die gelowiges in die eerste drie eeue gelê is, is in die tydperk weer teruggevoer na ’n materiële tempel – *domus dei*. Die ontwikkeling van groot kerkgeboue, die plek van die martelaars- en reliekkultus, die verandering van die maaltyd in ’n misterie waarin Christus geoffer

word, die heiliging van die altaar en die ontwikkeling van 'n afsonderlike geestelike stand, het die nuwe Israel sterk laat teruggryp na die priester, altaar en tempel, wat saam, die kultiese lewe van die Ou Testamentiese volk Israel gevorm het. Heidenskultiese gebruike is in die kerk deur groot massas half-bekeerde Christene ingevoer en heidense tempels het kerkgeboue beïnvloed om groot, ruim en uitspattig te wees. Hierdie tydperk berei die pad voor vir die eeue wat volg, waarin die kerkgebou – eerder as die gemeenskap van gelowiges – as die huis van God uitgebeeld word.

4.3.3 Die Middeleeue

Gedurende die tydperk vanaf die Middeleeue tot by die begin van die Renaissance, is daar hoofsaaklik op die grondslag wat reeds gelê is, voortgebou. Die siening van die kerkgebou as heilige gebou en tempel bly onveranderd, maar die boustyle verander wel. Aangesien die gelowiges hul tyd se Godsbegrip en Skrifbeskouing in die argitektuur van hul kerkgeboue vervat en uitbeeld, is dit belangrik om oorsigtelik na die boustyle te gaan kyk. Die belangrikste boustyle in die Middeleeue was die welbekende Basilika styl; die Bisantynse styl – tipies van die Oosterse kerk; die Romaanse styl – gewild in Europa en dan die latere Gotiese styl.

4.3.3.1 Die Bisantynse Styl (325 – 15de eeu)

Die styl ontstaan in die sesde eeu onder keiser Justinianus en fokus op sentraalbou. Daarmee word bedoel, dat die baldakyn- of troonhemelbeginsel gebruik word, met die koepel as belangrikste ruimtevormende element, waarna alles gefokus word. Die koepel wat afdaal na die aarde, is 'n uitbeelding van die hemel en die aarde word op sy beurt, deur die vloer uitgebeeld. Die hele gebou was 'n baldakyn – 'n halwe sfeer op vier stutte – wat die vier windrigtings en vervolgens, die hele uitpansel aangedui het. Christus word gewoonlik met mosaïek aan die binnekant van die koepel uitgebeeld as *pantokrator* – alleenheerser – met progressief-dalende uitbeeldings van belangrikheid vanaf engele, Christus se aardse lewe tot die lewe van die Christen. Simbolies word uitdrukking gegee aan God, wat in Christus neerdaal na die aarde – die inkarnasie word argitektonies uitgedruk. Die Bisantynse styl was getrou aan die *domus dei* beginsel. Dit was nie werklik 'n pad na God toe nie, maar eerder 'n heilige

plek, wat gebou is om God na die aarde af te trek en Hom teenwoordig te maak (vgl. ook Krautheimer 1965:212-213; Turner 1979:175,187; Davies 1982:106-113).

4.3.3.2 Die Romaanse Styl (8ste - 12de eeu)

Die Westerse kerk maak gebruik van hierdie styl, wat 'n uitbreiding is op die eertydse Christelike Basilika met die toevoeging van wandelgange, galerye, grafkelders, sykapelle, kooruimtes en chevets – koorafsluitings. Hierdie uitbreiding was die gevolg van groter getalle pelgrims wat kerke besoek het, die behoefte aan 'n bêreplek vir relikwieë en 'n groter getal geestelikes wat elkeen daagliks die misoffer gebring het (Davies 1982:144-145). In die Basilika draai alles rondom die altaar as fokuspunt, terwyl die hele gebou in die Romaanse styl as 'n ruimte op sigself met 'n eie karakter gesien word. Davies (1982:154) stel dit so: “It declares that instead of advancing to meet God – the message of the basilica, the faithful live in Him and are embraced by Him.” Die massiewe skaal van die gebou asook die swaar pilare het die boodskap van veiligheid verkondig. “Veiligheid word aan die bedeesde siel gebied agter die swaar, stewige massas. In hierdie binneruim kon die ongekunstelde mens die welbehag van God, wie hy gevrees het, soek, asook beskerming teen die bose geeste in die lug” (Koorts 1974:35). Vir die mense van die sesde eeu was die kerkgebou 'n stukkie hemel op aarde, 'n voorskot op die aanwesigheid van God in gemeenskap met die heiliges. Hierin was die geestelikes die vertroude verteenwoordigers (vgl. Clowney 1983:36).

4.3.3.3 Die Gotiese styl (1150 – 1500)

Die Romaanse styl is in die 12de en 13de eeu deur die Gotiese styl vervang. Dit was 'n tydperk wat deur die groot mag van die pouse gekenmerk word, wat daarin geslaag het om selfs konings en keisers te onttroon. Die *clericus* het sodoende ook daarin geslaag om groot rykdomme na die kerk toe te trek (Koorts 1974:35). Die Gotiese styl was 'n voortsetting en kulminasie van 'n ontwikkeling van boustyle, wat met die Basileïekstyl begin en met die Romaanse styl uitgebou word. Die Gotiese lyne lei na vore, na die altaar en die *apsis*. Die gebou is in twee verdeel: die oostelike deel vir die priesters en die westelike deel vir die leke, met 'n koorhek wat die skeiding aandui

(Clowney 1983:27). Kenmerkend van hierdie geboue is 'n atmosfeer van skynbare onbegrensdeheid en ligspeling, om 'n bewussyn van die misterieuse en numineuse goddelike teenwoordigheid te skep, wat tot 'n hoogtepunt gevoer word in slanke vertikaal-rysende lyne, uitgedruk in hoë ruimtes, boë en torings (vgl. Koorts 1974:36). Teenstellend met die Bisantynse styl, waar die hemel en aarde in een gebou saamgevat word, is die Gotiese gebou 'n heenwysing na die hemel en die transendente. Turner (1979:192-194) noem dit “a new version of the temple as meeting place between God and man, with the emphasis on the human aspiration after the divine.” Hy sê verder: “The Gothic church might be regarded as the supreme form of a pagan temple, a religious building *par excellence*. As an attempt to say with a building what religions are all about, it has never surpassed.” Hierdie styl gee nie uitdrukking aan die Christelike en Bybelse godsdiens nie, maar eerder aan die soeke en strewe van die mens na die bonatuurlike. Van al die genoemde boustyle van die Middeleeue, was dié groot en duursame boustyl seker die naaste aan die *domus dei* en die verste van die *domus ecclesiae* – die Bybelse begrip van kerkgeboue. Turner se konklusie oor hierdie boustyl was: “Nothing was too grand for God and that churches must be vaster and more beautiful buildings than those used for any other purpose” (Turner 1979:331).

4.3.3.4 Ander Boustyle

Die Basilika-, Bisantynse-, Romaanse- en Gotiese boustyle is almal op die *domus dei* beginsel gegrond. Die kerkgebou, as 'n heilige plek, met Salomo se tempel as die prototipe, was oorheersend deur die hele gang van die Middeleeue (Davies 1968:96). Alhoewel heelwat in die minderheid, was daar ander style, wat na die *domus ecclesiae* geneig het; gewoonlik veelvuldige klein gemeentelike kerkgeboutjies in Engeland, Italië en Spanje, wat op die gemeenskapskarakter gefokus het. Die kerkgeboue het ontstaan, in reaksie op die groot en uitspattige geboue van die Middeleeue. Hier geld veral vier invloede:

- a. Eerstens word riglyne neergelê vir die bou van kerkgeboue, vir die nuutgestigte Cistersiese orde, deur veral Bernard van Clairvaux se reformasie van die Benediktynse tradisie in die 12de eeu, in sy *Apologia*. Turner

(1979:201) sê: “He criticized churches of immense height... immoderate length... superfluous breadth which remind him of the old Jewish ritual. The Cistercians therefore repudiated large and costly churches. Their first stone church at Pontigny was probably a simple rectangle without aisles or ornamentation.” Die voorwaarde vir kerkgeboue was, om dit goedkoop en eenvoudig te hou. Dit neig na ’n opstalkarakter van binne en buite, met die fokus op die geloofsgemeenskap, eerder as die gebou.

- b. Tweedens was daar die Franciskaanse- en Dominikaanse bedelordes van die 13de eeu, wat die evangelie aan die massas wou bring, wat lei tot die oprigting van eenvoudige reghoekige geboue. Die geboue was vry van pilare en gange, met net ’n altaar in die een hoek. Hierdie kerke is hoofsaaklik opgerig met die klem op prediking (vgl. White 1964:72).
- c. Derdens was daar die sogenaamde sektes van die latere Middeleeue – Kathare en Waldensers. Hulle verwerp die behoefte aan kerkgeboue en kerkhowe totaal en al, omdat hulle glo, dat God net so goed of selfs beter in ’n bos, eethuis of ’n mark aanbid kan word. Hulle het uiteindelik weens vervolging, in huise, as kerkgeboue geëindig (vgl. Turner 1979:202).
- d. Vierdens, by verre die belangrikste kerkgebou vir die gewone mens van die Middeleeue, was die Parogiekerk – Gemeentekerk. Sosiale verkeer vind hier plaas, sowel as die meeste besigheid. Nagmaal word hier bygewoon, na preke geluister, dramas gekyk, gedoop en getrou, en die afgestorwenes word onder die vloer begrawe. Aanvanklik was dit ’n eenvoudige geboutjie van klip wat hoofsaaklik uit twee selle bestaan het – die skip en die kanselarea – met die gebruiksareas deur houtskerms verdeel en afgesonder. In die 15de eeu brei die geboue uit en word klein kapelletjies vir persoonlike aanbidding aangebou, wat dit tot ’n meer veeldoelige kompleks laat ontwikkel. Dit was veral ’n model wat in die latere Protestantse kerke nagevolg is (vgl. White 1964:72-75).

4.3.3.5 Die Renaissance Boustyl (1420 – 1600)

Die Renaissance het ’n radikale verandering in die tydgees van die Westerse beskawing ingelei. In die Middeleeue was die mens aan die gesag van die

geesteswêreld onderwerp, maar die Renaissance bevry die mens se denke en plaas hom in die middel van die kosmos. God was nie meer die absolute wese van vroeër nie en Hy is meer menslik en wêreldlik gemaak (Koorts 1974:42). Die Renaissance boustyl ontwikkel met die emansipasie van die mens, deurdat die siening van die kerkgeboue ook verander. Davies (1982:199) som die Renaissance boustyl so op: “There is no longer the propulsion of the Early Christian drive to the altar, nor the dripping cascade of Byzantine space, the slow succession of Romanesque bays, dizzy heights of the Gothic style. In a Renaissance church one feels at ease because man is the measure of it all. While a Gothic church may stir the soul, a Renaissance one confers quietness of mind. Believing that the divine harmony is present throughout all creation, the architects strove to make it visible.” Die kerkgeboue van hierdie tyd het die volgende kenmerke met hulle saamgedra:

- a. Die argitekte gryp terug na die boustyl van antieke tempels, veral na die modelle van die tempels in antieke Rome.
- b. Die kerkgeboue is heilige plekke. ’n Tempel mag nie onheilig word deur sekulêre gebruik nie.
- c. Die meeste Renaissance kerkgeboue was rond, omdat God ’n voorliefde vir die sirkel getoon het in sy skepping en derhalwe moes God se woonplek op aarde ook so ingerig word.
- d. Die kerkgebou is die huis van God en net die beste materiaal en vakmanskap moes gebruik word (Davies 1968:124-127).

Turner (1979:195) sê dat Christelike kerkgeboue in hierdie tye geredelik as tempels bekend gestaan het, met die sirkelbouplan as die mees geskikte styl. Hy sê verder dat die kerkgebou gesien is as: “The essential meeting point between God and man, revealing the one and recreating the other in the perfect divine image” (Turner 1979:198). Die Renaissance kerkgeboue was op die sentraalbouvorm met ’n geometriese middelpunt gegrond. Die mens staan in ’n fokale punt as waarnemer van die binne-ruimte en alles omring hom – hy is meester van die situasie en God is daar om met hom in ontmoeting te tree. Hierdie boustyl het, afgesien van sy humanistiese uitgang, ’n groot invloed op die Protestantse kerkgeboue gehad, in die sin, dat die skip en liturgiese ruimte nie van mekaar geskei nie, maar ’n eenheid gevorm het (Koorts 1974:43-44).

4.3.4 Die Reformasie en daarna

4.3.4.1 Kontra-Reformasie

Die opkoms van die Reformasie in die 16de eeu het 'n Kontra-Reformasie onder leiding van Ignasius van Loyola se Jesuïtiese orde in 1534 tot stand laat kom (Deist 1984:86). Hulle moederkerk, die Gesu in Rome, dien as model vir die nuwe Katolieke boustyl – beskryf as *bouwerk sonder misterie*. Dit is op die spoor van die Protestante – 'n preekkerk met slegs een breë skip en weinig versierings aan die binnekant – en het 'n geweldige invloed op die kerklike argitektuur in Europa gehad. Elkeen kon die mis volg en sien wat by die altaar gebeur (vgl. Turner 1979:225). Hierdie styl vloei later in die 17de eeu uit in die Barokstyl, veral in die Katolieke lande soos Italië, Spanje en Oostenryk. Die Barokstyl het veral die beeldhou- en skilderkuns ingespan om die mens op dramatiese wyse te oorweldig en om asemrowende visuele effekte te skep. Koorts (1974:46) beskryf hierdie styl vervolgens: “Die geheel was veelsydig: ruim en dinamies, skitterend en kleurvol, teatraal en hartstogtelik, sinnelik en ekstasies, ryk en weelderig.” Davies (1982: 235, 239) noem dit die *art de lux* en sê daarvan: “Frescoes of heaven, of saints glorified or the Virgin crowned, declare belief in a divinely ordained order pervading all and uniting earth with that which is above, where the source of harmony is to be found. The universe is set forth theocentrically and the world of sense is represented as part of a single whole and as means of approaching the invisible realm.” Die Reformasie was suksesvol teengestaan, geld was volop en die feestelike stemming wat in die Katolieke Kerk heers word in die kerkgeboue as feestelik, oordadig en met duur versierings uitgebeeld. Die uitspattigheid gee uitdrukking aan die pousdom se heerskappy oor die universele kerk. Die kerkgebou was tegelyk 'n teken van oorwinning en 'n instrument van propaganda (vgl. Beny & Gunn 1981:11). Uiteindelik verword die kerkgeboue in hierdie tydperk in 'n uiterste vorm van die *domus dei*. Dit wat aanvanklik op die menslike bediening gerig was, word 'n uitdrukking van menslike prestasie. “Kerke is verguld, terwyl armes gesmag het na brood” (Duvenhage 1978:409).

4.3.4.2 Die Reformasie

Die Reformasie was nie primêr op kerkgeboue gerig nie, maar op die Bybelse aksent van die kerk, as gemeenskap van gelowiges. Dit het 'n beslissende invloed op die siening, ontwerp en inrigting van kerkgeboue gehad. Luther het op 'n praktiese wyse na kerkgeboue gekyk en wou dit nie as 'n spesiale heilige plek beskou nie. Die Lutherse kerk gebruik die bestaande kerkgeboue onveranderd, met die gedagte, dat die doel van die kerkgebou was, om die gerieflikste ruimte vir aanbidding te skep (vgl. Davies 1968:119-121).

Calvyn het ook nie 'n definitiewe leer oor kerkgeboue gehad nie, maar het in sy *Institusie* gewaarsku teen die eeue lange dwaling: mense beskou kerkgeboue as eie woonplekke van God, waar Hy nader is om gebede te verhoor. “Ons moet geen verborge heiligheid aan kerkgeboue toeskryf, waardeur ons gebede heiliger sou wees nie. Onself is die tempel van God” (Calvyn 1559:1127-1128). Calvyn het dikwels ook kerke tempels genoem. “God erken geen plek as sy tempel nie, behalwe daar waar die Woord van God verkondig en noukeurig gehoorsaam word” (Duvenhage 1978:396-397). Calvyn verkwalik die Katolieke Kerk, omdat hulle die geld, wat vir die armes bedoel was, vir die bou van tempels gebruik het. “Hulle beweeg die volk om geld, wat vir die armes gegee moes word, te bestee aan die bou van tempels, die oprigting van beelde en om kosbare kledingstukke aan te koop” (Duvenhage 1978:416).

Martin Bullinger het in 1561 die Tweede Helvetiese Konfessie opgestel betreffende die reformatoriese siening van kerkgeboue. Dit was die mees invloedryke dokument van die 16de eeu, insake kerkgeboue. Turner (1979:208-209) haal hom aan: “Places where the faithful meet together be decent, and in all respects fit for God’s Church. Therefore, let houses be chosen for that purpose, or churches, that are large and fair, so that they be purged from all such things as do not beseem the Church. At the same time, the true ornament of churches does not consist in ivory, gold, and precious stones, but in the sobriety, godliness, and virtues of those who are in the church. God does not inhabit temples made with men’s hands, nevertheless places dedicated to God and to his service are no longer profane but consecrated by reason of the Word of

God. When the congregation is there at worship they are in a holy place, in the presence of God.”

In Engeland is dieselfde gedagte gehandhaaf as die Helvetiese Konfessie. ’n Gebou word die huis van God, wanneer God en mens in ’n bepaalde plek ontmoet, hetsy in ’n huis, grot of in ’n woud. “Churches are usually necessary, though there are signs that ‘other places’ or houses might also serve the purposes of worship. The main emphasis is on function” (Turner 1979:209). In die voetspore van die tempel in Jerusalem, is ’n mate van heiligheid oorgedra en kon die kerk nooit werklik wegkom van die *domus dei* karakter van die kerkgeboue nie (Turner 1979:209).

In Frankryk en Holland word gepoog om kerkgeboue as gemeentelike vergaderplekke te bou met die klem op prediking en gemeenskapsbelewenis. Die geboue word derhalwe op sentraalbou gegrond, met ’n agtkantige of ronde ontwerp en ’n sentrale preekstoel (Turner 1979: 218-220).

In die *Book of Discipline* wat in 1560 opgestel is, handhaaf Skotland dieselfde standpunt, onder leiding van John Knox. Hierin lê Knox veral klem op die waardigheid van die kerkgebou en die gestalte wat dit aan die majesteit van die Woord van God moet gee, sodat die mense nie die Woord en die sakramente verag nie (Turner 1979:208).

Opsommend is dit duidelik dat die Protestante in die eerste eeu na die Reformasie, die mis, altaar en heilige geboue as tekens van afgodery beskou het en kerkgeboue wat deur die misoffer geheilig was, verafsku het. Kerke word rondom die liturgie beplan en vanweë die sentrale Woordverkondiging in die erediens, word slegs een lokaal gebruik en die deelname van die volle gemeente word belangrik. ’n Kerkgebou word nog as noodsaaklik beskou, maar erkenning word aan enige plek, selfs ’n huis, as aanbiddingsruimte gegee. Alhoewel die kerkgebou op sigself nie heiliger as ander geboue geag word nie, word redelik algemeen aanvaar, dat daar iets soos ’n afgeleide heiligheid bestaan, omdat God by sy aanbiddende gemeente teenwoordig is.

Die Reformatore het weer teruggegryp na die kerkgebou as *domus ecclesiae* en die gemeenskap van gelowiges was weer primêr belangrik. Volgens Turner (1979:210)

het twee probleemgebiede veroorsaak, dat die hervorming rondom die kerkgebou nie verder en finaal deurgevoer is nie:

- a. Eerstens word die term tempel nog steeds gebruik en bevestig dit onwillekeurig die kontinuïteit met die tempel in Jerusalem.
- b. Tweedens word 'n relatiewe of afgeleide heiligheid van die kerkgebou erken, wat die voortgang van wydingsritusse aanmoedig en die opening laat, dat die kerkgebou as eksklusiewe heiligdom terugkeer. “The Reformation that might have given the most drastic re-orientation to church building was unable to secure any abiding place where it could express its own interpretation of the church and of Christian worship in architectural form” (Turner 1979:224).

4.3.4.3 Radikale Reformatore

Die Protestantisme het ook sy radikale protesteerders gehad, waarvan die belangrikste die Puriteine en Anabaptiste was.

4.3.4.3.1 Die Puriteine

Die Puriteine streef daarna, om die kerk van alles wat in stryd met die Skrif was, te suiwer en rig hul veral op die oorblyfsel van die Roomse bygelowe wat deur die Protestantisme ingedra is (vgl. Deist 1984:138). “The Puritan position, as far as it affected church buildings, was based on three principles: first, any practice, other than what is explicitly prescribed in Scripture, is heathenish; second, any survival of pre-Reformation ritual and ceremonial is popery and is therefore abominable idoltary; third, any imitation of Judaism is to be condemned” (Davies 1968:112). Die Nuwe Testament verwys geensins na gewyde Christelike kerkgeboue nie, dus bring die eerste beginsel hulle daartoe om sulke geboue, asook alle konsekrasieritusse, as oorblyfsels van die Middeleeuse praktyke, te verwerp. Enige ooreenkoms tussen kerkgeboue en die tempel in Jerusalem, word as 'n terugkeer na Judaïsme verwerp. In aanduiding dat geen gebou heiliger as 'n ander is nie, word geen respek vir gewyde kerkgeboue getoon nie en word die geboue vir alles denkbaar gebruik (vgl. Davies 1968:112-115).

4.3.4.3.2 Die Anabaptiste

Die Anabaptiste of Wederdopers verdeel in verskillende groepe met duidelike verskille; Mennoniete, Hutteriete, Boheemse Broeders en later die Baptiste, Independentiste en Kwakers. As fundamentaliste in hulle Bybelse uitleg, was almal gekant teen kerkgeboue en streef hul na die eerste Christelike kerk se manier van aanbidding (vgl. Turner 1979:222). “The New Testament gives no hint that the Christians of the apostolic age built, or wanted to build, places of worship, or that they designated specific places exclusively for cultic use” (Sovik 1973:13).

In beginsel was dié meer ekstremistiese groepe gekant teen enige spesiale gebou en vergader hul slegs in huise. Sommiges het huise of store gekoop of gehuur en in vergaderplekke omskep. In sekere plekke soos in Holland, word sulke vergaderplekke verbied, om soos kerkgeboue met torings en klokke te lyk (vgl. Turner 1979:223).

4.3.4.3.3 Die Kwakers

Die Kwakers se siening verdien ook vermelding. In aansluiting by hulle stigter George Fox (1624-1691), word die klem gelê op gelowiges, wat die tempel van God is. Hy het beweer, dat Christus met sy koms, sowel die tempel as die tempeldiens beëindig het (Davies 1968:119). Hulle aanvaar geen onderskeiding tussen leke en geestelikes, verwerp die sakramente, het geen predikers nie en het slegs banke of tafels en geen kansel in hulle vergaderplekke. “This produced what is really a highly liturgical form of corporate worship in which the whole meeting room has become an undifferentiated worship space” (Turner 1979:229).

Hierdie radikale groepe kom die naaste aan die Bybelse idee van kerkgeboue en druk die *domus ecclesiae* ten beste uit in hul streef, om terug te beweeg na die kerk, as uitsluitlik ’n vergadering van die gemeenskap van gelowiges. Hul invloed was ongelukkig te klein en hulle word dikwels uitmekaar gedryf, deur vervolging en onderlinge verskille, sonder om werklik ’n impak op hulle tyd te maak.

4.3.5 Kerkgeboue in Suid-Afrika

Vir die doel van hierdie studie en met die verloop van die tydlyn in die geskiedenis, verskuif die fokus na die Suid-Afrikaanse omstandighede in die 17de eeu, met die aankoms van Jan van Riebeeck aan die suidpunt van Afrika. Die staatskerk in Nederland was op daardie stadium die Hervormde Kerk, wat reformatories in sy belydenis was (Pont 1978:229-232). Die tipiese Nederlandse eienskappe van kerkgeboue; basiliekvormig met sterk Gotiese trekke, oefen selfs tot in die middel van die 20ste eeu, 'n sterk invloed op Afrikaanse Protestantse kerkgeboue uit (vgl. Koorts 1974:44). Die verengelsing van die Kaap in 1806-1843 en die vestiging van veral Skotse Presbiteriaanse predikante onder leiding van lord Charles Somerset laat hierdie reformatoriese invloed nog verder geld (Pont 1978:234-238). “Note the central-plan buildings that appeared in Scotland by the end of the Reformation century, and the development of common T-plan from the rectangular church arranged transversely” (Turner 1979:233). Die invloed van die sentraalbou op latere kerkgeboue in Suid-Afrika is duidelik te sien, asook die T-plan of kruisbou se invloed tydens die oprigting van die Boerekerk (vgl. Koorts 1974:72). Dit was dus 'n Skots-Hollandse uitsig, wat die kerklike lewe en vervolgens die kerkgeboue sou beïnvloed. “In Holland and in Scotland it was the preaching that mattered and the arrangement of many churches made this only too plain” (Turner 1979:237). Die Franse Hugenate het nie werklik 'n invloed gehad nie, aangesien hulle te min was en mettertyd in die groter Hollands- en Engelssprekende groepe opgeneem was (vgl. Engelbrecht 1953:20).

Die boustyle wat, vanuit die denkrigtings en invloede van bogenoemde gegeld het in die bou van kerkgeboue, was veral in die sogenaamde Boerekerk, Bisantynse, Gotiese en ook die Kappiekerk sigbaar (Koorts 1974:54). Vir die doel van hierdie studie, is die siening van die geboue en die omgang daarmee van belang en nie soseer die style en argitektuur nie. In die Afrikaanse kerklike konteks is kerkgeboue feitlik almal volgens die sentraalbouplan opgerig. Soos reeds bespreek, was die fokus op die prediking gerig en die lidmaat kan al die gebeurlikhede in die liturgiese ruimte dophou en aktief of passief daaraan deelneem. Een van dié leiers op die gebied van kerkgeboue in die Afrikaanse kerklike konteks, nl. J.M.J Koorts (1974:54;58) se siening rondom die geskiedenis van kerkgeboue van die beginjare tot en met die vroeë

jare van die 20ste eeu word as volg saamgevat: “Kerkgeboue moet stigtelik en gewyd wees... die reformatoriese kerk is in die eerste plek ’n godshuis waar die gelowige individueel en op willekeurige tydstip kon binnetree om God te ontmoet”. Koorts (1974:61), druk homself sterk uit wanneer hy die Kappiekerk, wat in die vyftiger jare van die 20ste eeu sy ontstaan het, onder oë neem. Hy sê: “Kerklik is dit ook nie, aangesien daar aan die Kappiekerk niks is wat ’n kerklike gees adem nie. Dit is nie vereenselwigbaar met die Christelike ideale van waardigheid, rus en balans nie. Binne in die kerk soek ’n mens ook tevergeefs na ’n gewyde atmosfeer.” Vanuit Koorts se siening, blyk dit dat die vroeë kerkbouers van die 20ste eeu, die kerkgeboue as heilig, gewyd en waardig gesien het – dieselfde tyd waarin die Afrikaanse kerklike konteks hoogty gevier het. Dit is dus ’n huis van baksteen en sement, wat vir God opgerig is, om in te woon.

In sy bespreking van latere kerkgeboue, gedurende die tweede helfte van die 20ste eeu, handhaaf Koorts (1974:65) ’n wonderlike *domus ecclesiae* siening, as hy sê: “Die argitektoniese ruimte moet dus só geskep word dat daar ’n direkte kontak tussen die liturgiese sentrum en die gemeente tot stand kom. Die gemeente is soos een groot familie wat saam aansit om deel te hê aan die drie heilige gebeurtenisse: woordverkondiging, nagmaal en doop”. Hy val egter weer terug op die *domus dei* wanneer hy die kerkgebou as sulks bespreek en sê: “Die kerkgebou moet met skoonheid bekleed wees. Die kerkgebou moet bo die funksionele uitstyg en as teken staan van die liggaam van Christus” (Koorts 1974:79). Hy sluit hier by Hammond aan in Hammond se bespreking van moderne Protestantse kerkgeboue: “The form of the church must spring from its liturgical function. Yet the church is not simply a building where the ecclesia of God meets to offer holy eucharist. It is also the house of God” (Hammond 1961:154).

Die tempelgedagte word ook nie in die Afrikaanse kerklike opset gespaar nie. In sy verwysing na die misterie van moderne Afrikaanse Protestantse kerkgeboue, gaan Koorts (1974:86) so ver om nie net na die Joodse tempel terug te gryp nie, maar selfs na ’n heidense tempel: “Dit is heeltemal gepas om ’n stemmingsvolle atmosfeer op ’n matige wyse in die kerklike ruimte in te werk, ons dink byvoorbeeld aan die mistieke atmosfeer van ’n Egiptiese tempel soos die Tempel van Khons te Karnak”.

4.3.6 Huidige Tendense

Die begrippe *tempel* en *huis van God*, leef steeds voort in die Suid-Afrikaanse kerkvolk – die ampte en die lidmate. Die huis van God dra meer sakraliteit in homself – meer as die gewone gebou van sy omgewing – soos uitsprake van kerklike mondstukke en selfs in die belydenisstukke van die Kerk daaruit sien. Die inwyding van ’n kerkgebou in Greylingstad verwys: “Om ’n tempel van aanbidding tot stand te gebring het, tot eer van God, was ’n dringendheid en behoefte by die Greylingstad gemeente gewees” (Kamffer 1979:33).

Die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika handhaaf ook in een van sy mondstukke, *Konteks*, hierdie siening, in berigte by die inwyding van sy kerkgeboue. Breytenbach (2001:24) skryf: “Nadat ’n olienhoutboom deur mev. Marise de Villiers namens die Vroue Landbouvereniging van Petrusville geplant is, is die sleutel van die kerkgebou deur die argitek, mnr. Anton Roodt van Bloemfontein, aan die bouer, Boon Du Venage, ’n lidmaat van die gemeente, oorhandig. Trane van blydschap en dankbaarheid het gevloei toe die gemeente en gaste *die huis van die Here* (JT) kon binnegaan.

Groenewald (1998:34): “Hierdie is ’n groot oomblik in die geskiedenis van die Gemeente Cradock... ’n oomblik wat deur God moontlik gemaak is. Daarom kan ons nie anders as om met diepe dank en in alle nederigheid hierdie kerkgebou aan God te wy nie, want ‘as die Here die huis nie bou nie, tevergeefs werk dié wat daaraan bou.’” Dit laat die indruk, dat God self vir Hom ’n huis hier op aarde gebou het.

Verskeie artikels weerspieël die siening, dat kerkgeboue die huis van God is en ook heilig is. Naudé (1993:7) skryf in *Konteks*: “Ons kerkgeboue is vir ons heilig en ons noem dit ook die huis van die Here. Daar ontmoet ons Hom deur sy Woord en Gees.”

In ’n artikel wat in *Konteks* verskyn onder die titel *Kerkgeboue is Gods huise* skryf H.J. Botes die volgende: “Protestante het nog altyd die siening gehandhaaf dat ’n kerkgebou as sodanig nie heilig is nie. Veeleer is daar altyd gedink aan ’n kerkgebou as ’n gewyde ruimte, ’n ruimte bestem vir en toegewy aan die diens van God. Die kerk is Gods huis. Beskouings dat kerkgeboue nie te sierlik of te luuks moet wees nie,

eggo die reaksie van die dissipels oor die optrede van die vrou wat 'n kruik vol kosbare nardusmirre op die hoof van Jesus uitgegiet het (Mark. 14:4-5). 'n Eggo, dat ons lievers huise in plaas van kerke moet bou. Dit alles hou dalk verband met 'n tydgees dat God nie *besonders* is nie, en ook dat die diens aan God nie *vreeslik belangrik* is nie" (Botes 2004:41).

Die Liedboek van die Kerk, handhaaf na hersiening, nog steeds hierdie verband tussen die woning van God en die tempel. Alhoewel dit 'n verwysing is na Psalms in die Bybel, sing lidmate dit nie as vanuit 'n Ou Testamentiese perspektief nie. Lidmate sing dit buite konteks, in toepassing op hul eie kerkgebou en daardeur word die suggestie gelaat, dat kerkgeboue en tempels, in assosiasie met mekaar staan. Die empiriese studie het bewys, dat sekere lidmate nog steeds die tempelgedagte op hul huidige omstandighede toepas. Derhalwe onderskryf beide die Nederduitse Gereformeerde Kerk en die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika hierdie teologiese siening. Die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika erken die Liedboek van die Kerk as deel van sy Kerkboek, wat dien as kerklike riglyn vir sy amptelike belydenis (Kerkorde 1997:77). 'n Paar voorbeelde van Psalms word uitgelig:

- a. Psalm 84 vers 1: *"Hoe lief het ek u woning, Heer. Ek wil U in u tempel eer. ...Met daardie mense gaan dit goed, wat in u tempel U ontmoet"*
vers 4: *"Liefs èèn dag in u tempel gaan as duisend dae buite staan."*
- a. Psalm 5 vers 3: *"Maar ek mag in u tempel ingaan."*
- b. Psalm 27 vers 3: Die Lina Spies verwerking: *"In God se tempel waar Hy woon."*
- c. Psalm 100 vers 3: *"Gaan by sy tempel in en sing."*
- d. Psalm 138 vers 1: *"Ek buig my voor u tempel Here."*

Hierdie argument word verder beklemtoon, as die Gesange onder die vergrootglas kom, wat spesifiek vanuit 'n Nuwe Testamentiese perspektief geskryf is:

- a. Gesang 153 vers 3: *"En kom ons in u woning."*

Hierdie is nie ’n verwysing na die eskatologiese gebeure nie, maar na die huidige toestand.

b. Gesang 158 vers 1: “*Bring my na u woning, Here, laat my daar voor u verskyn.*” Nie ’n eskatologiese verwysing nie.

c. Gesang 159 vers 3: “*God is in sy tempel; hemelpoorte bewe.*”

Hier is nie sprake van die liggaam van Christus nie, maar van ’n vergadering, wat in ’n bepaalde plek vergader, wat *tempel* genoem word. Die tema waarbinne die lied geskryf is, is God se teenwoordigheid by sy mense in sy aardse tempel – die fisiese gebou.

d. Gesang 176 vers 1: “*Halleluja! U is Koning. Ons aanbid U in u woning.*”
’n Verwysing na God se aardse woning.

e. Gesang 483 vers 1: “*Vir u staan die Here se tafel gereed met wyn en met melk uit die hand van die Koning – kom, u is genooi na die Here se woning!*”
’n Huidige uitnodiging na die woning van God.

f. Gesang 547 vers 3: “*Ons gaan in sy woning, Hy roep ons almal saam.*”
’n Huidige gebeurtenis, waarna die lied verwys.

(Liedboek van die Kerk 2001).

4.3.7 Samevatting

In die begin van die Reformasie het die reformatore die kerkgebou weer bloot as ’n vergaderplek gesien – met die klem op die gemeenskap van gelowiges (*koinonia*) en werklike uitreiking na die wêreld in nood. Vanuit hierdie ondersoek blyk dit, dat daar nie werklik ’n totale breuk met die sakrale gebou van die Rooms Katolieke Kerk gekom het nie. Met verloop van tyd is weer na die sakrale gebou teruggekeer, wat met die Bybelse gedagte van ’n tempel vergelyk kan word. Daar is dus opnuut terugbeweeg na ’n totale na-binnegerigheid van die geloofbelewenis – waar God op ’n bepaalde wyse ontmoet word. Voorts blyk dit, dat weinig kerke in Europa, asook die tradisionele Afrikaanse kerke, soos die Puriteine en veral die Kwakers, ’n radikale breuk met die Roomse tradisie gemaak het. Tot en met vandag nog, soos uitsprake in

amptelike mondstukke van die Kerk bewys, word kerkgeboue as God se huis gesien, wat besonder spesiaal gereken word, teenoor ander aanbiddingsplekke. Volgens die navorser van hierdie verhandeling, is die direkte oordraging van Ou Testamentiese gegewens na die huidige situasie – sonder om die koms en betekenis van Christus te verreken – ’n rede vir die huidige siening. Dit impliseer ’n eensydige kerkbegrip en begrip van kerkgeboue, asook ’n aantasting van die Godsbegrip. Onder leiding van die ampte bestaan daar by die lidmaat die idee dat God in ’n gebou – ’n tempel – woon en ook daar ontmoet word. Die God wat in die lewe van gelowiges teenwoordigheid is, word oorskadu deur die heiliger God, wat in geboue ontmoet word. Die lewensliturgie beteken dan nie veel nie, in vergelyking met die heilige handeling in die sakrale ruimte, wat vir God welgevallig is. Die siening en begrip van kerkgeboue skep dan dikwels ’n gemeente wat slegs sentripetaal, in plaas van sentripetaal en sentrifugaal, in sy geloofsbelydenis is. Omrede die lidmaat, God in sy tempel (kerkgebou) ervaar, bly hul neig om pragpaleise met duur interieur te bou, soos Salomo. Intussen verarm die kerkvolk in Suid-Afrika radikaal, asook die wêreld, waarna God juis sy dissipels geroep het.